

ҰЛАН АУДАНЫНДАҒЫ ПЕТРОГЛИФТЕР

Болатбекқызы Самғар

bolatbekkyszysamgar@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі т.ғ.к. Үмітқалиев Ұ.Ұ.

«Жеті атасын білмеген жетесіз» деп атамыз қазақ тегін айтпаған. Осы арқылы халық үшін шыққан тамыры мен өткенін білу қаншалықты маңызды екенін білдіргісі келген. Тұңғыш президентіміз **Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласынан үзінді есімізге түседі:** «Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деп Елбасы айтқан болатын [1]. Осы тұрғыда өлкелердегі тарихи жәдігерлер ел тарихындағы ақтандақтардың орнын толтыруға арқау болуы мүмкін. Алайда, зер салып қарайтын болсақ, бүгінгі күні өлкелердегі көптеген тарихи жәдігерлер елеусіз қалып, құрдымға кетуге айналған. Расында да, еліміздің кез-келген өлкесінен тарихтың қай кезеңіне болса да куә болатын тарихи жәдігерлерді кездестіруге болады. Әр жер–су атауларының астарында тұнып тұрған тарих жатыр. Оны былай қойғанда, археологиялық зерттеулерге арқау болатын ежелгі қорымдар мен петроглифтер қаншама?! Алайда, олардың көпшілігі тарих беттеріндегі өзіндік дәрежесін алмаған, түбегейлі зерттеулерді қажет етеді. Меніңде жазып отырған мақалама түрткі болған тарихы зерттелмеген, халыққа назарында тыс қалған петроглифтер болып отыр.

Петроглиф сөзі грек тілінен шыққан *«петра»* тас және *«глифейн»* бұл ою немесе қашау дегенді білдіреді, сонда мағынасы тасқа ойып жазу, қашу болады. Жартастағы суреттер бұл археологиялық деректер. Жартас өнері – адам санасының дамуы мен қалыптасуын, дүниетаным мен оған көзқарасын, діни идеялар, жазу және рухани жетілуінің нәтижесін зерттеудің ең әмбебап көзі [2, 15 б.].

Ертедегі адамдар жартастарға сурет салу арқылы өздерінің жинаған тәжірибелері мен білімін келесі ұрпаққа жеткізіп отырған және бұл оның негізгі функциясы. Петроглифтерде көбінесе ежелгі адамдардың өмірін, аң аулау, діни рәсімдер қатысты жайттарды бейнелеген. Дала жартастарындағы бейнелеу ескерткіштері – әр түрлі құмтастардың жартас шығыстары, тақтатастар мен граниттер, шоқылардың төбелері мен баурайлары, жазда кеуіп бара жатқан шағын өзендердің жарықтық жағалаулары немесе теңізден шыққан тау жынысы дөңгелек тастар секілді даланың ең айқын жерлерінде әрбір ескерткіштерінде екі – бес жүзге жуық бейнелер шоғырланып, әртүрлі мүсіндердің композицияларынан құралып, орналасқан [3, 46 б.].

Ғылыми әлемде петроглифтердің мақсаты туралы біржақты пікір жоқ. Бірақ кейбір нұсқаларын ұсына кетейін: петроглифтер белгілі бір сенім рәсімнің бір бөлігі ретінде қарауы. Мысалға, ол қарапайым бір адамдардың аң аулауға кезінде сәттілік әкеледі деген сенімін сипаттаған; петроглифтер өздеріне қарсы күштерге тұмары болуы және бақсылардың іс-қимылдың негізгі бөлігі деген түсінік бар. Онда ата-бабаларының рухтарымен байланысуға және олардан қорғаныс сұрауға көмектеседі; петроглифтер болашақ ұрпаққа «хат» ретінде қызмет атқарған деген нұсқада бар. Қандай да таңбалы суреттер не бір жануарлардың бейнесі арқылы мәліметті, не ата-бабаларының өмірі туралы баяндаған.

Алғашқы петроглифті тауып және археология ғылымына жаңа бір бағыттың бастамасын ашып берген адамның есімі Марселино де Саутуола. 1879 жылы қызымен бірге Испаниядағы Альтамира үңгірін зерттеді. Әуесқой археолог бүкіл әлем ғалымдарының назарын аударған – палеолит дәуірінде бейнеленген жартастағы суретті тапқан. Петроглифтердің табылуы ғалымдарды қатты таңғалдырған, тіпті оны бұрмалау депте түсінгендер болды. Алайда, көпке ұзамай ғылыми қауымдастық қате пікірлерінен қайтып, айыптауларды теріс деп шығарған. Осыдан кейін көптеген петроглифтер басқа жерлерден де табыла бастаған.

Әлемде петроглифтердің хронологиясына байланысты әліде шешілмеген мәселелер бар. Соңғы уақытқа дейін әлемдегі ең көне петроглифтер палеолиттік кезенге (шамамен 14-12 мың жыл бұрын) франко – кантабрия облысының үңгірлері Альтамира, Ляско, Труа Фрер, Фон де Гом, Руффиньяк суреттері саналып келеді. Бірақ, 1994 жылы мұз дәуіріндегі жануарлардың экспрессивті бейнелері Франциядағы Шове үңгіріннен табылған болатын. Қазірде Батыс Еуропа жерінен радикалдік әдіспен есептеген де, шамамен 32000 жыл бұрын делінеді. Әрине бұл өз кезегінде хронологиялық уақыттың дұрыс есептелгендігіне байланысты болып жатады [4, 47–52 б.].

Қазақстандағы ең көне петроглифтер Мұғалжар тауының бөктерінен табылған, Ембі өзенінің жоғарғы ағысында – Төлеубұлақ үңгірі (гроты) және Каспий теңізінің жағалау аймағында, Ақтау қаласынан қашық емес жерде Қосқұдық I, II тұрақтары болып саналады. Төлеубұлақ үңгіріндегі петроглифтердің маңыздылығы ғибадатханасы бар ең ежелгі жартас суреттері орналасқан. Манқыстаудағы жартастағы бейнелер неолит дәуіріне жатады (б.з.д. 4 мыңжылдық), ал Төлеубұлақ, оның жанында тас дәуіріндегі ашель және мустье кешендерінің тұрақтары табылғанына байланысты, петроглифтердің жасы одан да ерте болуы мүмкін деген жорамалдар бар [5, 15 б.].

Танымал петроглифтер ретінде 1957 жылы А. Максимовтың тапқан ЮНЕСКО-ға 2004 жылы кірген Таңбалы петроглифтерін танимыз. Қазақстан жерінде петроглифтерді зерттеумен айналысып, осы салада үлес қосқан ғалымдар: Алпысбаев Хасан Алпысбайұлы, Қадырбаев Мир Касымович, Марғұлан Әлкей Хаканұлы, Мирзабаев Абдукадыр Султанов, Василий Васильевич Радлов, Самашев Зайнолла сынды біртуар ғалымдарымыз бар.

Жоғарғы Ертіс өңіріндегі жартастағы суреттерін зерттеулердің алғашқысы болып Г.И. Спасскийдің «Азиатский вестники» және «Сибирский вестник» журналдарынан көре аламыз. Кейіннен Ертіс өзенінің бойындағы жартастағы суреттер бойынша көптеген зерттеушілер мен саясатшылардың жазбаларынан кездестіруге болады. Мысалға: Т.П. Белоногова, П.Н. Столпянского, С.И. Гуляева, Б.Г. Герасимова, Н.М. Ядринцева, В. Ледебур, А.В. Адрианов, З.С. Самашев. Сонымен қатар облысымызда танымал болға петроглифтерде қаншама. Солардың біріде бірегейлері Қалба Нарым жоталарында Ақбауыр, Сағыр I, II, Қамысты, Қаратөбе, Бестерек, Кочунай, Алтай, Никитинка, Екатериновка, Мойнақ, Күршім, Черняевка, Нарбота, Доланалы, Тақыр, Болгар-Табаты, Алексеевка, Окей, Зевакино, Меновное, Болгар-Табаты [6, 138 б.].

Өзім Ұлан ауданының тумасы болғандықтан өзімнің ауданымдағы петроглифтер бойынша сөз тарқатайын. Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы Бестерек ауылының жанында ауылдың атымен аттас шоқының оңтүстік беткейінде орналасқан кеңінен танымал Ақбауыр үңгірі [7, 139 б.].

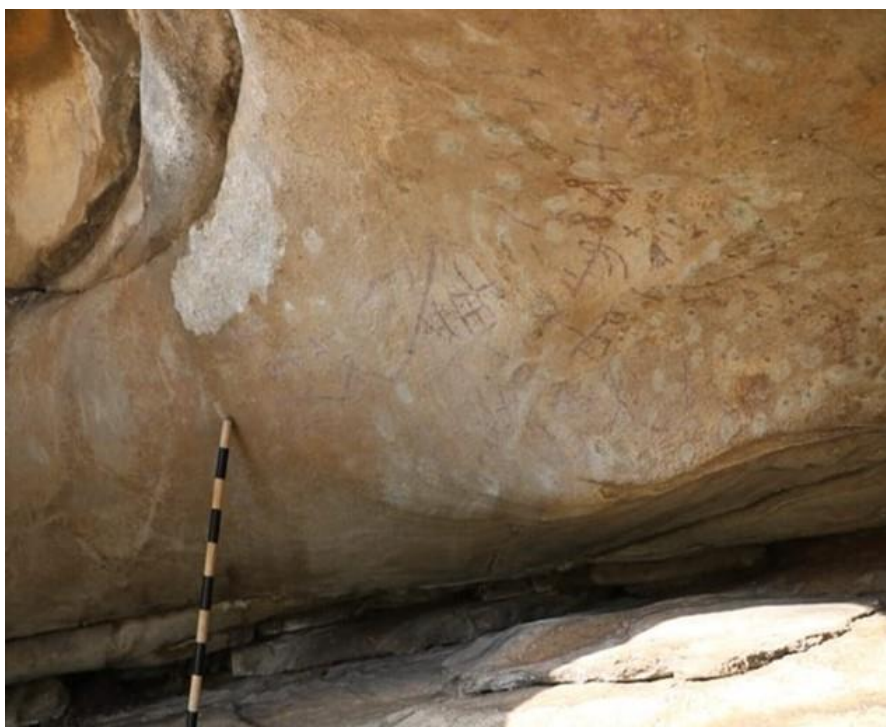
Ақбауыр үңгірін тұңғыш рет 1971 жылы З. Самашев ашқан. Бұл орын мен үңгірдің формасын неолит дәуіріндегі мал өсірушілер пайдаланған. Төбе өте биік және тік, сұр граниттен түзілген, пирамида тәрізді; үңгірдің төбесінде дөңгелек тесік бар, еден көлбеу, мәдени қабаттың қалдықтары жоқ; кейбір жерлерде ыстың іздер байқалады. Үңгірдің ұзындығы шамамен 9 м, ортаңғы бөліктің ені – 4 м, ал кіреберіске жақын жерде биіктігі – 2 м. Мұнда барлығы қара қоңыр охрамен салынған 80-нен астам суреттер сақталған. Суреттер негізінен орналасуы қарама-қарсы, кейде үңгірдің төбесінде де орналасқан. Суреттердің көбі үңгір қабырғасының төменгі бөлігінде орналасқан. Төбедегі дөңгелек тесіктен түскен күн сәулелері суреттерді жарықтандырып, ғарыштық жақындасу актісін байқалған. Композицияның сол жағы негізінен, мүк басу мен желдің әсерінен зақымдалған. Ақбауыр композицияның ортаңғы бөлігінде төңкерілген тау ешкінің бейнесі болса, еденге жақын төменгі бөлігінде конус түріне ұқсайтын үйдің суреттері бар. Композицияның ішінде ерекшеленген сурет ол төменгі оң жақ бұрышында 3–4 нүктемен белгіленген өсімдіктің жаңа шыққан өсіндісін белгіленген. Антропоморфтық фигураларға келетін болсақ, ер адам суретіне көз түседі. Онда аяқтары ұзын, арасы кең және әртүрлі бағыттарға орналастырылған, қысқа қолдары төменге қараған. Тағы да екі бейне сол жақта орналасқан, біреуі қолдары мен аяқтары екі бағытқа кең орналастырылған, екіншісі жақсы сақталмаған, бұлынғыр бейнеленген. Айта кету керек, композицияның көптеген бөлігінде крест бейнелері бар. Бұл қарапайым крест. Көлік арбаның да суретін де кездестіруге болады, ал оның жанында бірнеше геометриялық суреттері бейнеленген. Негізінен Ақбауырдағы петроглифтерге толықтай қарайтын болсақ, жануардың бір бейнесі, бірнеше антропоморфтық бейне, тұрғын үй мен арбаның бейнесі бар, қалғандары әртүрлі таңбалар. Хронологиясына келетін болсақ, нақты айту мүмкін емес. Бірақ, Ақбауырдағы арбаның дөңгелектеріне қарап оның Алдыңғы және Орта Азия, Кавказ және ямно-катакомбиялық ұқсатығымен, қасындағы археологиялық заттай деректермен (керамика, терракоталық мүсіндермен, басқада материалдық бейнелермен) салыстыра отырып, талдау белгілермен анықталған. Ақбауыр арбасы мен оның жанындағы белгілерді біздің эрамызға дейінгі I ғасырдың аяғы, II ғасырдың басына жатқызуға болады. Тіпті олардың жасалған мерзімі бұдан да ерте – біздің эрамызға дейінгі III ғасырлар. Ақбауыр көртеген уақыт адамдар пайдаланған үңгір, оған дәлел үңгірдің төбесіндегі екі сурет.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті 2019 жылғы тарихи–мәдени мұра объекісін есепке алу жұмыстарын жүргізген. Тарихи-мәдени сараптамасы бойынша Сағыр ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 15 км және Қызылтас ауылынан солтүстік–солтүстік–шығысқа қарай 0,5 – 1 км жерде 50 жуық тасқа салынған суреттер табылған болатын. Негізгі бейнелері адамдар мен жануарлар. Бейнелерді нақты түсіну мүмкін емес, әсіресе адамдардың қолдары төмен қарай бағытталған, ал қолдарында дөңгелекке ұқсас зат бар. Адамдардың қасында ешкі мен жылқы бейнеленген. Жалпы суреттердің сыртқы бейнесі, арнайы киім киіп, табынушылық іс-әрекеттерін бейнелегендей. Ал, енді бір екінші топта өзіндік ерекшелігі бар. Ол суретті салу техникасында, көбінде қашау тәсілін қолданса, мұнда контур тәсілін қолданған. Сол тәсілмен салынған бейнелер: мүйізсіз екі бұқа, адам фигурасы және шаңырақ мүйізді бұғы салынған. Бұл суреттер біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдыққа – ерте темір дәуіріне жатады.

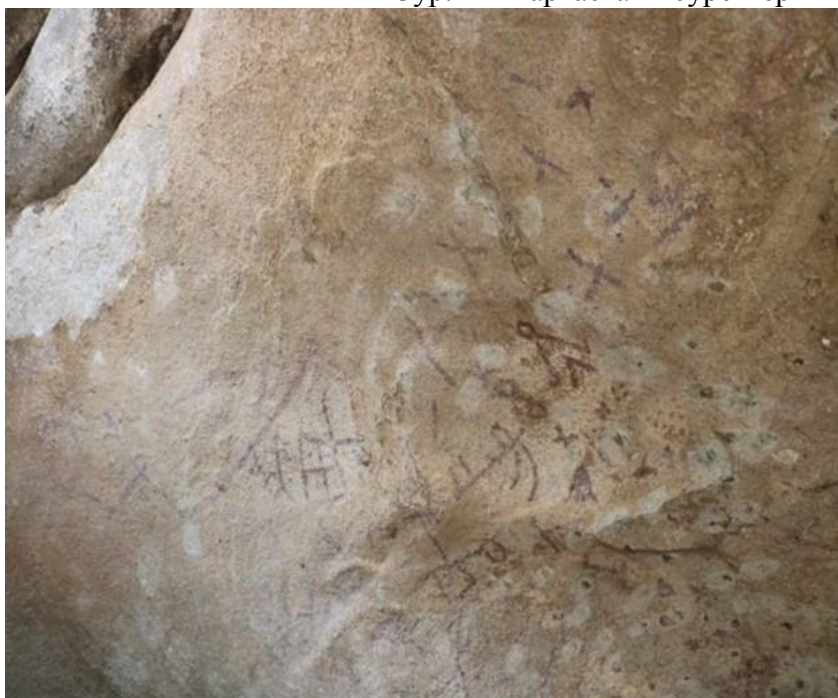
Тағы керемет петроглиф Сағыр ауылынан оңтүстік – батысқа қарай 10 км Қарасай шатқалында, Қарасай қонысында, дәлірек айтқанда Қарасай өзенінің Сібе өзеніне құятын тастағы шоқыда орналасқан. Қарасай петроглифтері сақ декоративтік қолданбалы өнер шығармаларында ерекше орын алатын кер бұғының фигуралары кездеседі. Хронологиясы бойынша қола дәуірі мен ерте темір дәуірінің көптеген петроглифтері кездеседі.

Бұл бізге белгілісі зерттелген петроглифтер. Осы тұста атақты Ресей археологы Екатерина Георгиевна Дэвлет [8] өз сөзінде «Біздің заманымызда негізгі мәселелер – типология мен классификация, периодизация және хронология, мәдени-тарихи және семантикалық интерпретация, әлемдік петроглифтердің қалыптасып келе жатқан тенденциялары аясында бекіту және әсіресе құжаттау барған сайын өзекті бола түсуде» еске салғым келеді.

Зерттелмей әліде болсын өзінің тарих бетіне шығатын күнін күтіп, тас бетіндегі бейнесін кетірмеген, тарихын құпия болып жатқан қаншама петроглифтер бар. Ғылыми жұмыстың негізгі түпкі ойыда осыда жатыр. Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан аудан, Тайынты ауылын Кіндік мен Тұйық атты жерде петроглифтердің зерттелмей жатқанын алдыға тартқым келеді. Аталған ескерткішті зерттеп, ғылыми айналымға енгізу бүгінде маңызды болып отыр.

Сур.1 – Жартастағы суреттер

Сур. 2 – Жартастағы суреттер

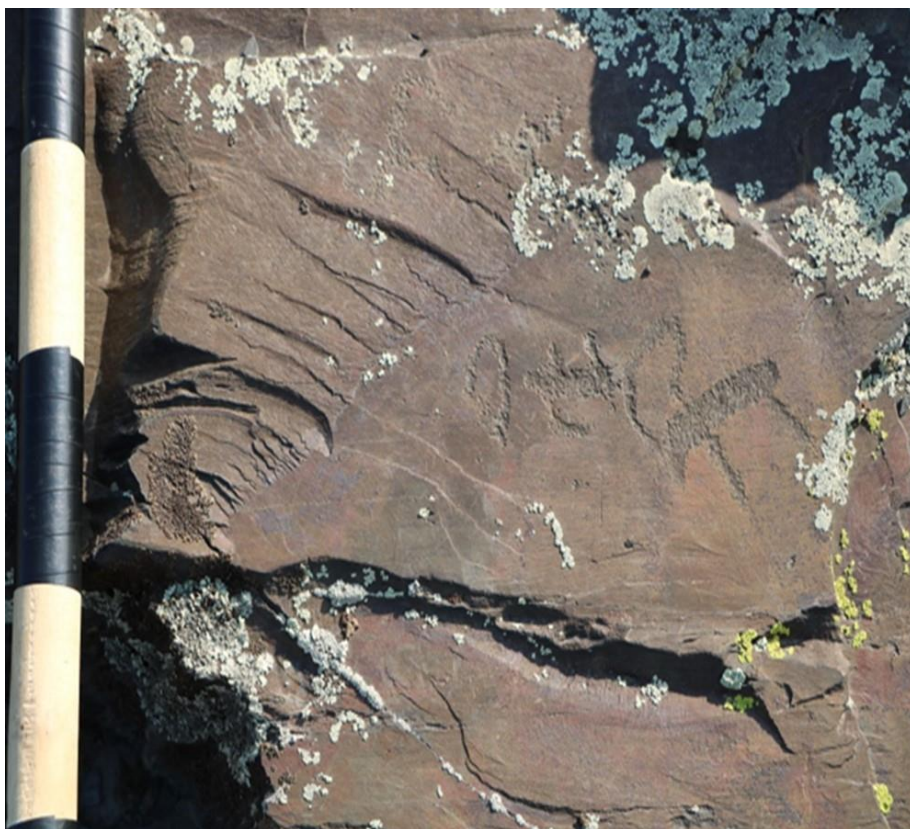

Сур. 3 – Жартастағы суреттер

Сур. 4– Жартастағы суреттер

Сур. 5 – Жартастағы суреттер

Сур. 6– Жартастағы суреттер

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.А. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 200 б.
3. Бедельбаева М.В., Новоженев В.А., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Сарыарқаның тастағы таңбалары. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, 2019. – 200 б.
4. Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. –47-52 б.
5. Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. –15 б.
6. Самашев З. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. –138 б.
7. Самашев З. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. –139
8. Е.Г. Дэвлет «Альтамира: у истоков искусства»
https://www.academia.edu/8583072/Альтамира_у_истоков_искусства
Сур. 1. – Ақбауыр кешені солтүстік шығыс шетіндегі №1 қызыл охрамен салынған арқар бейнелері.
Сур. 2. – Ақбауыр кешені солтүстік шығыс шетіндегі №2 қызыл охрамен салынған әртүрлі геометриялық бейнелер.
Сур. 3. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, қашалып салынған таутеке бейнесі.
Сур. 4. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, қашалып салынған жылқы бейнелері.
Сур. 5. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, қашалып салынған бұғы бейнесі.
Сур. 6. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, гранит тасқа салынған жылқылар бейнесі.